

Πάνος Σαραφιανός*

Πρέπει να θεωρηθεί ευτυχής η έμπνευση της Διεύθυνσης της Δημοτικής Πινακοθήκης της Αθήνας να οργανώσει μια μεγάλη έκθεση των έργων του Σαραφιανού. Γιατί, όχι μόνο δίνει την ευκαιρία σε μας τους παλαιότερους να ξαναπλησιάσουμε χαρακτηριστικές του προσπάθειες, αλλά και στους νεότερους να γνωρίσουν ένα δημιουργό και δάσκαλο, που έχει προσφέρει πολλά στην τέχνη μας του εικοστού αιώνα. Έχουν, άλλωστε, περάσει πολλά χρόνια, τόσο από την έκθεση του 1970 στην «Ωρα», δυο χρόνια μετά τον πρώιμο θάνατό του, όσο και από την άλλη του 1980 στο Γαλλικό Ινστιτούτο, όπου παρουσιάστηκαν στο κοινό έργα του, ώστε ήταν ανάγκη μιας έκθεσης έργων του. Και πρόκειται για έργα που όχι μόνο έχουν αποτελέσει γόνιμες αφετηρίες για πολλούς νεότερους, αλλά και αποτελούν πολύτιμους σταθμούς της νεοελληνικής ζωγραφικής. Με διατυπώσεις που βασίζονται σε προσωπικά βιώματα και μια μόνιμη υπαρκτική αγωνία, διακρίνονται για την ποιότητα και τον χαρακτήρα τους και επιβάλλονται με τη δύναμη και την εκφραστική τους αλήθεια.

Η προσφορά του, άλλωστε, έχει τονιστεί από ομότεχνούς του σαν τον Αλέκο Κοντόπουλο, την Ντιάνα Αντωνανάτου και άλλους¹ μελετητές και κριτικούς της τέχνης, σαν την Ελένη Βακαλό, τον Άγγελο Προκοπίου, τον Στέλιο Λυδάκη, όπως και μαθητές του, που όλοι αναφέρονται με θαυμασμό για το έργο του. Γιατί ο Σαραφιανός, που εκφράζεται στο πνεύμα του εξπρεσιονισμού, κατορθώνει πολύ γρήγορα να περάσει σε ένα καθαρά προσωπικό ιδίωμα, που διακρίνεται για την ιδιαίτερη έμφαση στο μαύρο χρώμα, σαν μέσο για την έκφραση του βάθους, του βάθους της ανθρώπινης ψυχής.

Ο Πάνος Σαραφιανός, που γεννήθηκε στη Λαμία το 1919, άρχισε τις σπουδές κοντά στον αγιογράφο πατέρα του και τις συνέχισε στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας· ακόμη εργάστηκε στη Ρώμη και παράλληλα σπούδασε για να ειδικευθεί στη νωπογραφία και την κεραμική. Δεν ήταν μόνο ένας προικισμένος και γνήσιος δημιουργός αλλά και ένας μεγάλος δάσκαλος. Έτσι, μαζί με την εργασία του στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο των Αθηνών, που θα του επιτρέψει να ολοκληρώσει την επαφή του με την αρχαία τέχνη, θα παίξει καθοριστικό ρόλο και σαν δάσκαλος με το φροντιστήριο που είχε ιδρύσει στην οδό Ιθάκης. Και είναι γνωστό ότι δυο ήταν τα φροντιστήρια, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο για πολλά χρόνια στην Αθήνα: αυτό του Πάνου Σαραφιανού και αυτό του Κώστα Ηλιάδη. Η διαφορά ανάμεσα στα δύο εργαστήρια ήταν ότι σ' αυτό του Σαραφιανού, όπως έχει εύστοχα

Ο Χρυσάνθος Χρήστου είναι ομότιμος καθηγητής της Ιστορίας της Τέχνης-Ακαδημαϊκός.

* Από τον κατάλογο της αναδρομικής έκθεσης του Πάνου Σαραφιανού στη Δημοτική Πινακοθήκη Αθήνας, το 1997.

επισημανθεί, «ο Σαραφιανός δεν παράδινε στους μαθητές του καμιά εύκολη προσφορά εκπαιδευτικής τεχνικής»² όπως το εργαστήριο του Ηλιάδη. Καθοριστικό χαρακτηριστικό της διδασκαλίας του ήταν η ελευθερία αυτή ακριβώς που βοηθούσε τους μαθητές του να βρουν τον δικό τους δρόμο, να ολοκληρώσουν το μορφολογικό τους ιδίωμα με βάση την προσωπική τους εναισθησία. Όπως μας είναι γνωστό από μαθητές του, ποτέ δεν επιδίωκε να τους κρατήσει κοντά στις εκπαιδευτικές τάσεις, που καλλιεργούσε ο ίδιος, αλλά να τους δείξει πώς μπορεί να εκφραστεί κανείς πιο ολοκληρωμένα με το χρώμα και τη γραμμή. Έτσι το μάθημα του ήταν μάθημα τέχνης και ελευθερίας ταυτόχρονα, που διακρινόταν για την ειλικρίνεια και την αμεσότητά του. Όπως έλεγε ο ίδιος, «υπάρχουν καλλιτέχνες που ξεκινάνε με το πηγαίο και καλλιτέχνες που έρχονται μετά τη μελέτη³, χωρίς να αποκλείεται ούτε ο ένας ούτε ο άλλος δρόμος, γιατί και οι δυο έχουν το ίδιο αισθητικό αποτέλεσμα». Ο Σαραφιανός πέθανε το 1968, πριν ακόμη κλείσει τα πενήντα του χρόνια –στα σαράντα εννέα του– αλλά μας άφησε ένα έργο που δεν επιτρέπει καμιά αμφιβολία για την εκφραστική δύναμη και τον πλούτο της προσφοράς του. Και αυτό ας επιχειρήσουμε να πλησιάσουμε.

Μια συνοπτική αναφορά σε χαρακτηριστικές προσπάθειες του Σαραφιανού δεν αποβλέπει φυσικά να αντιμετωπίσει όλες τις πλευρές του έργου του, ούτε να λύσει όλα τα προβλήματα που συνδέονται με την καλλιτεχνική του δημιουργία. Επιχειρεί μόνο να ανοίξει έναν ακόμη διάλογο με το έργο του και να δώσει ερέθισμα για άλλες και πιο ουσιαστικές μελέτες του. Να εντοπίσει στον βαθμό που είναι δυνατό τα καθοριστικά χαρακτηριστικά του μορφολογικού του ιδιώματος, τις φάσεις της καλλιτεχνικής του δημιουργίας, τις κάθε είδους εκφραστικές προεκτάσεις των έργων του. Θεματογραφικά, καθοριστική αφετηρία της ζωγραφικής του είναι η ανθρώπινη μορφή και το ανθρώπινο πρόσωπο, που διαφαίνεται ακόμη και στις αφηρημένες του προσπάθειες. Το μορφολογικό του λεξιλόγιο, μετά μια πρώιμη περίοδο ρεαλιστικών αναζητήσεων, είναι αυτό ενός προσωπικού εκπαιδευτικού, που αξιοποιεί ιδιαίτερα τα καμπυλόμορφα θέματα. Η χρωματική του γλώσσα, στα ώριμα και όψιμα έργα του, βασίζεται στην αξιοποίηση όλων των εκφραστικών δυνατοτήτων του μαύρου, που προχωρεί ακόμη και στη μονοχρωμία με το μαύρο ακόμη και σαν πηγή φωτός. Ο χώρος του είναι πάντα ακαθόριστος και προβληματικός και υποβάλλει κάθε κατηγορίας ανησυχίες, που συχνά φτάνουν στην υπαρξιακή αγωνία.

Με αφετηρία τις πιο χαρακτηριστικές και σημαντικές προσπάθειες του Σαραφιανού, μπορεί κανείς να διακρίνει τρεις ουσιαστικά φάσεις στην όλη του καλλιτεχνική δημιουργία, ζωγραφική και σχέδιο. Μια πρώτη έχουμε τα χρόνια 1947-1959, όταν κοντά σε μετρούμενα στα δάκτυλα του ενός χεριού θέματα του φυσικού χώρου ενδιαφέρεται για την ανθρώπινη μορφή και χρησιμοποιεί ένα ρεαλιστικό, περισσότερο, λεξιλόγιο, στο οποίο συνδυάζονται σχεδιαστικές αξίες και χρωματικές διατυπώσεις με εκπαιδευτικούς τόνους. Μια δεύτερη, που είναι και η ώριμη και καθαρά περίοδος προσωπικών διατυπώσεων, έχουμε τα χρόνια 1960-1963, όταν το κέντρο βάρους μεταφέρεται στη δύναμη υποβολής του χρώματος –του μαύρου χρώματος– και η προσοχή του επικεντρώνεται στην ανθρώπινη μορφή και συχνά στο ανθρώπινο πρόσωπο. Τώρα ακόμη θυσιάζει την οπτική πραγματικότητα και βασίζεται στη σχηματοποίηση, τα ελλειπτικά στοιχεία και τον ακαθόριστο χώρο. Και ακολουθεί η τρίτη, που καλύπτει την περίοδο 1967-1968, χρονιά του θανάτου του, όταν στρέφεται στον αφηρημένο εκπαιδευτικό και τη δυναμική ζωγραφική με την ένταση της ελεύθερης, συχνά,

αυτόματης γραφής. Αλλά και στην περίπτωση αυτή αναγνωρίζεται σαν αφετηρία του η ανθρώπινη μορφή με την τάση για καθετότητα πολλών προσπαθειών του.

Στα πλαίσια των εξπρεσιονιστικών τάσεων κινείται όλη η καλλιτεχνική δημιουργία του Σαραφιανού, από τις πρώιμες ακόμη προσπάθειες του στο κλίμα του παραστατικού εξπρεσιονισμού, την ώριμη περίοδο, αυτή των προσωπικών διατυπώσεων και την όψιμη του αφηρημένου εξπρεσιονισμού. Αυτό, τόσο θεματογραφικά, όσο και με το μορφοπλαστικό λεξιλόγιο, με την αξιοποίηση του ρόλου του χρώματος και την ανάπτυξη του χώρου. Θεματογραφικά με την έμφαση πάντα στην ανθρώπινη μορφή, καθοριστικό χαρακτηριστικό του παραστατικού εξπρεσιονισμού⁴, και την προσπάθεια ερμηνείας του εσωτερικού. Στο μορφοπλαστικό λεξιλόγιο, με τον όλο και μεγαλύτερο περιορισμό του ρόλου της γραμμής, δηλαδή, του σχεδίου και τη μεταφορά του κέντρου βάρους στον χαρακτήρα και τη δύναμη υποβολής του χρώματος. Στις χαρακτηριστικές προσπάθειες της πρώτης φάσης της καλλιτεχνικής του δημιουργίας ο καλλιτέχνης επικεντρώνει την προσοχή του στην προσωπογραφία, ολόσωμες περισσότερες μορφές, από το κοντινό του περιβάλλον. Και δίνει έργα τα οποία διακρίνονται για τον συνδυασμό σχεδιαστικής πληρότητας και συγκρατημένου ακόμη εξπρεσιονιστικού χρώματος, που του επιτρέπει να προχωρήσει πέρα από τον γνωστό περιγραφικό ρεαλισμό. Χωρίς να θυσιάζει τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των προσώπων που εικονίζονται, επιδιώκει και κατορθώνει να μας δώσει τις εσωτερικές πνευματικές και ψυχικές διαστάσεις των θεμάτων του. Σε οποιοδήποτε από τα έργα της πρώτης αυτής περιόδου και αν μείνει κανείς, δεν μπορεί να μην διαπιστώσει ότι οι θέσεις και οι στάσεις των προσώπων, όπως πολύ περισσότερο το χρώμα, εκφράζουν νέες διαστάσεις των θεμάτων πέρα από την εξωτερική περιγραφή. Ο Σαραφιανός χρησιμοποιεί συχνά τα χέρια για να εκφράσει αβεβαιότητα και αμφιβολίες, τη θέση και τη στάση του σώματος για να δώσει την ίδια την ψυχική κατάσταση των εικονιζόμενων. Ζωγραφισμένα με εσωτερική επαφή και ιδιαίτερη αγάπη για τα πρόσωπα που εικονίζονται, ο Σαραφιανός κατορθώνει κυριολεκτικά να μας βάλει στην ίδια την ψυχή τους. Μάλιστα για τα έργα της πρώτης περιόδου θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για έναν ρεαλισμό του σχεδίου και έναν εξπρεσιονισμό του χρώματος, που πλουτίζει με κάθε είδους εκφραστικές προεκτάσεις τη ζωγραφική του. Προς το τέλος της περιόδου, ο πραγματικά γνήσιος αυτός δημιουργός με μερικά από τα γυμνά του θα προχωρήσει και στη σχηματοποίηση και την αποσπασματοποίηση, για να εκφράσει πιο ολοκληρωμένα τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των θεμάτων του. Μάλιστα στους τελευταίους μήνες του 1958 και του 1959 διαπιστώνει κανείς ότι το κέντρο του βάρους μεταφέρεται όλο και περισσότερο στον εξπρεσιονιστικό χαρακτήρα του χρώματος, που εισάγει και μια νέα αίσθηση της ζωής.

Με τους τελευταίους μήνες του 1959 και από το 1960 επιβάλλονται οι καθαρά προσωπικές του διατυπώσεις, που συνδέονται με την όλο και μεγαλύτερη έμφαση στον ρόλο του μαύρου χρώματος, τη χρησιμοποίηση όχι μόνο όλου του ανθρώπινου σώματος αλλά και του κεφαλιού. Και δίνει έργα που διακρίνονται για την πραγματικά συγκλονιστική φωνή τους. Όπως είναι γνωστό, με την ιδιαίτερη έμφαση στο μαύρο χρώμα έχουν δώσει μερικές από τις πιο χαρακτηριστικές τους προσπάθειες δημιουργοί σαν τον Γκόγια⁵, με τις *Pinturas negras* της Quinta del Sordo⁶, και ο Ζωρζ Ρουώ⁷ με πολλά από τα θρησκευτικά του θέματα, για να μείνουμε σε δύο από τα πιο γνωστά ονόματα. Μάλιστα, ορισμένα από τα έργα του

Σαραφιανού από τα χρόνια 1959-60 πλησιάζουν με χαρακτηριστικό τρόπο μερικά από τα κεφάλια του Ρουώ⁸. Είναι ακόμη γνωστό ότι το μαύρο χρώμα, πέρα από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του, έχει παραστατική και εκφραστική αξία, με την οποία μπορούν να αποδοθούν διάφορες εσωτερικές καταστάσεις⁹. Στα έργα του Σαραφιανού, τόσο με τα κεφάλια του όσο και τις άλλες προσπάθειές του εκφράζεται αναμφίβολα ένα τραγικό αίσθημα της ζωής, όσο και μια βαθιά υπαρξιακή αγωνία. Στα κεφάλια του ο Σαραφιανός, μαζί με την αξιοποίηση των εκφραστικών δυνατοτήτων του χρώματος, χρησιμοποιεί τη μνημειακοποίηση και τη σχηματοποίηση, για να φτάσει σε πιο ολοκληρωμένα εκφραστικά αποτελέσματα. Ιδιαίτερο ρόλο παίζει σε πολλές προσπάθειές του, του 1960 και του 1961, η απόδοση των ματιών στο αποσπασματικό δοσμένο κεφάλι, για να κάνει τη ζωγραφική επιφάνεια ερώτημα για τον κόσμο και τη ζωή. Πρόκειται για μάτια που κυριολεκτικά κραυγάζουν ένα γιατί στον κόσμο, για την ανθρώπινη μοίρα. Στα έργα του του 1961 και 1962 προχωρεί όλο και περισσότερο στα καμπυλόμορφα θέματα και εισάγει ένα ιδιαίτερο φως του μαύρου χρώματος, που συνοδεύεται και από μια διακριτική χρησιμοποίηση διακριτικών ροδίνων τόνων. Δίνει, έτσι, την εντύπωση ότι οι μορφές του, που κινούνται σε έναν σκόπιμα ακαθόριστο χώρο, αγωνίζονται να βρουν τον εαυτό τους και να συναντήσουν τον άλλο άνθρωπο. Και στην περίπτωση αυτή είναι ένα βαθύ τραγικό αίσθημα της ζωής που εκφράζεται με τις μορφές του, μια εσωτερική προσπάθεια του ανθρώπου να ξεπεράσει ό,τι θυσιάζει την ανθρώπινη υπόσταση. Η εξπρεσιονιστική του γλώσσα τώρα είναι καθαρά προσωπική και συνδέεται τόσο με βιωματικές του καταστάσεις όσο και με την όλη υπαρξιακή αγωνία των καιρών μας. Και αυτά σε ένα ζωγραφικό ιδίωμα που διακρίνεται για τη γνησιότητα και την αμεσότητά του, τον εκφραστικό του πλούτο και την έμφαση στις καθαρά ζωγραφικές αξίες. Σε καμία περίπτωση ο Σαραφιανός δεν επιδιώκει να διηγηθεί κάτι, όσο να εκφράσει εσωτερικές δονήσεις, και αυτό με την επιλογή του στο μαύρο χρώμα, τη σχηματοποίηση και την αποσπασματικοποίηση και τον πειστικό χώρο των έργων του.

Με τα έργα του από τους τελευταίους μήνες του 1963, που διατηρούν ακόμη κάποια επαφή με την οπτική πραγματικότητα, διαφαίνεται και η πορεία του προς την αφαίρεση. Πρόκειται ουσιαστικά για μια εσωτερική διεργασία, που γίνεται χωρίς άλματα και θα τον φέρει στην κατεύθυνση του αφηρημένου εξπρεσιονισμού, με πάντα καθοριστικό στοιχείο το μαύρο χρώμα. Φαίνεται ότι και στις προσπάθειές του, που μετά το 1967 θα κινηθούν στα πλαίσια του αφηρημένου εξπρεσιονισμού, βασική αφετηρία του είναι η ανθρώπινη μορφή, όσο και αν αυτό μπορεί να θεωρηθεί περίεργο. Αλλά, αν μελετήσει κανείς προσεχτικά χαρακτηριστικές προσπάθειές του από τα χρόνια 1967-1968, θα διαπιστώσει ότι πάντα λανθάνει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο η ανθρώπινη μορφή και το ανθρώπινο πρόσωπο. Τα αφηρημένα θέματα, με την έμφαση στην καθετότητα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σχετίζονται με την ανθρώπινη μορφή, που σε μερικές περιπτώσεις αναγνωρίζεται και πιο εύκολα. Ακόμη και σε έργα με τονισμένο το μέσο διαβλέπει κανείς τα αποσπασματικοποιημένα σώματα προηγούμενων προσπαθειών του. Αλλά αυτό που πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα είναι το γεγονός ότι ο Σαραφιανός δεν περιορίζεται σε κανένα από τα γνωστά ρεύματα του αφηρημένου εξπρεσιονισμού. Συνδυάζει τύπους του με τα στοιχεία της δυναμικής χειρονομιακής ζωγραφικής¹⁰ και της αυτόματης γραφής, που πλουτίζουν και με νέες εκφραστικές προεκτάσεις τη ζωγραφική του. Γιατί τώρα, κοντά στο πειστικό μαύρο χρώμα, παίζει ση-

μαντικό ρόλο τόσο η αισιόδοξη φωνή της καθετότητας των θεμάτων του, όσο και ο χώρος στα μεγάλα λευκά τμήματα της ζωγραφικής επιφάνειας. Εισάγεται με τον τρόπο αυτό ένα είδος διαλόγου του μαύρου χρώματος με τα διάφορα θέματα του με το λευκό του ελεύθερου χώρου, μια συνομιλία θετικού και αρνητικού, παθητικού και ενεργητικού, που δίνουν και νέες διαστάσεις στη ζωγραφική του γλώσσα. Τα έργα του, δηλαδή, παρουσιάζονται σαν περιοχές δυνάμεων που ανταγωνίζονται χωρίς κανένα να μπορεί να επιβληθεί στο άλλο. Ο Σαραφιανός, με τις προσπάθειες αυτής της τελευταίας περιόδου, έρχεται να εκφράσει τον χαρακτήρα των εσωτερικών δυνάμεων του κόσμου και της ζωής. Τώρα ακόμη με τη χρησιμοποίηση και γραμμικών τύπων, στοιχείων μιας καθαρά αυτόματης γραφής, μας θυμίζει ότι τα σχεδιαστικά στοιχεία έρχονται να ολοκληρώσουν τη φωνή του χρώματος και τον χαρακτήρα του χώρου.

Ζωγραφική προσωπικών ερευνών και κάθε είδους αναζητήσεων αυτή του Πάνου Σαραφιανού διακρίνεται σε όλες τις φάσεις της για τη γνησιότητα, την πηγαιότητα και την εκφραστική της δύναμη. Σε κάθε προσπάθειά του διαφαίνεται όχι μόνο η βαθιά του καλλιτεχνική καλλιέργεια αλλά και η πίστη του στην τέχνη και η αγάπη του για τον άνθρωπο. Με τα ώριμα έργα του ο γνήσιος αυτός δημιουργός χρησιμοποιεί το μαύρο χρώμα, για να εκφράσει φόβους που είναι φόβοι όλων μας. Με τη σχηματοποίηση και την αποσπασματοποίηση μεταφέρει το κέντρο του βάρους από το ειδικό στο καθολικό και το διαχρονικό. Σε όλες τις προσπάθειες του παραμένει δημιουργός, που δεν αποβλέπει να αιφνιδιάσει, αλλά να βοηθήσει τον θεατή να πλησιάσει καλύτερα τον κόσμο μας και τους καιρούς μας. Ό,τι κάνει μεγαλύτερη εντύπωση είναι η συνέπεια και η ειλικρίνεια των αναζητήσεών του και ο χαρακτήρας και ο πλούτος των διατυπώσεών του. Τα έργα του πείθουν ότι για τον Σαραφιανό η τέχνη ήταν όχι μια κάποια απασχόληση, αλλά ανάγκη ζωής. Σ' αυτό οφείλεται η ποιότητα, η εκφραστική δύναμη και η ζωγραφική αλήθεια των διατυπώσεών του.

Σημειώσεις

1. Πρβλ. το Λεύκωμα «Σαραφιανός» του Καλλιτεχνικού Πνευματικού Κέντρου «Ωρα» που κυκλοφόρησε το 1970 με αφορμή την έκθεση έργων του καλλιτέχνη.
2. Ελένη Βακαλό, *Η φυσιογνωμία της Μεταπολεμικής Τέχνης στην Ελλάδα*, τόμ. Β'. Εξπρεσιονισμός - Υπερρεαλισμός, Αθήνα, σ. 41, και ακόμη τόμ. Δ', σ. 28.
3. Στο Λεύκωμα «Σαραφιανός», όπου και παραπάνω στο κεφάλαιο «Κείμενα ... αποσπάσματα από μαγνητοφωνημένες συζητήσεις του Πάνου Σαραφιανού» χωρίς σελιδαρίθμηση.
4. Γενικά για τον Εξπρεσιονισμό των αρχών του αιώνα, τον παραστατικό Εξπρεσιονισμό και τη στροφή του στην ανθρώπινη μορφή πρβλ. Χρ. Χρήστου, *Η Ζωγραφική του Εικοστού Αιώνα*, τόμ. Α', πρώτη έκδοση το 1976 και άλλες τα επόμενα χρόνια, σ. 106 ε.
5. Ο Francisco Goya (1746 -1828) είναι μία από τις πιο σημαντικές φυσιογνωμίες της ευρωπαϊκής τέχνης του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα. Γενικά πρβλ. J. Held, *Farbe und Licht in Goyas Malerei*, 1964.
6. Πρόκειται για τοιχογραφίες που ζωγράφησε ο Γκόγια στο σπίτι που κλείστηκε από το 1819 όταν, ενώ ήταν κοινός, έχασε και τη φωνή του, και έχουν σαν βάση το μαύρο και γι' αυτό λέγονται «μαύρη ζωγραφική». Για αυτή πρβλ. «Goya's black painting» στο *Burlington magazine*. Ιούλιος 1975 σ. 465 ε., όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τον Γκόγια γενικά πρβλ. Χρ. Χρήστου, *Η Ευρωπαϊκή Ζωγραφική τον Δέκατον Ένατον Αιώνα* 1983, σ. 27 ε. και βιβλιογραφία, σ. 64-5.

7. Ο Georges Rouault (1871 -1958) είναι ο Γάλλος δημιουργός που συνδέει τον γαλλικό φουβισμό με τον γερμανικό εξπρεσιονισμό και μας έχει δώσει έργα σε θρησκευτικά θέματα, που βασίζονται περισσότερο στο μαύρο.

8. Σε πολλά του έργα όπως και σε κεφάλια του χρησιμοποιεί ιδιαίτερα το μαύρο χρώμα. Γενικά πρβλ. Χρ. Χρήστου, *Ζωγραφική του Εικοστού αιώνα*, τόμ. Α', σ. 90 ε.

9. Για το μαύρο χρώμα και τις δυνατότητές του πρβλ. Max Raphael, *Die Farbe Schwarz - zur materiellen Konstituierung der Form*, Φρανκφούρτη 1989. Lorenz Dittmann, *Zur Sinn der Farbgestaltung im 19 Jahrhundert*, Μόναχο 1971. Max Imdahl, «Die Rolle der Farbe in der neueren Französischen Malerei» (1966), τώρα στο *Reflexion, Théorie, Méthode*, Φρανκφούρτη, 1996, σ. 141 ε.

10. Πρόκειται για την τάση που επέβαλε ο Πόλοκ στον αφηρημένο εξπρεσιονισμό. Πρβλ. γενικά Χρ. Χρήστου, *Ζωγραφική του Εικοστού αιώνα*, τόμ. Γ', 1981, σ. 37 ε.

Πάνος Σαραφιανός, Αυτοπροσωπογραφία, 1958.